

A REGIONALIZMUS KIHÍVÁSA (I.)^{*}

G Á L L E R N Ó

A napjainkban mind erőteljesebben fellépő regionalista mozgalmak, a szaporodó regionalizációs fejlemények új jelentésekkel gazdagítják az erdélyiség örökségét. Ez a hagyomány tehát ebben a vonatkozásban is időszerűsített értelmezésre tarthat számot.

Hol és milyen mértékben érintkezett/érintkeznek az „erdélyi gondolat” a különböző nagyságrendű tájegységi törekvésekkel? Mi a jövője az Erdély-tudatnak a „régiónk Európájában”? Ezek a kérdések nem légből kapottak. Nem valaminő öncélú szellemi játékosság szüleményei. Ellenkezőleg: objektív adottságokból, a valóságot tolmácsoló állásfoglalásokból, eszmecserekből következnek. Feszégetésüket sokfelé (nálunk is) fenntartások, gyanakvások kísérik. Számos tilalomfa veszi őket körül. A tabu-témák vesztegzára azonban már nem totális. Európai folyamatok, tájainkon bátornak számító értelmiségi kezdeményezések szorgalmazzák a globalizáció, a regionalizmus, a föderáció, a különféle autonómiák kapcsolatainak – itt és most érvényesíthető – megvilágítását. Az említett fogalmakkal s az általuk közvetített aspirációkkal egyre gyakrabban találkozunk a közírásban, a politikai diskurzusban. Ez a „konjunkktúra” számos fogalomzavarral, sztereotip fordulattal jár együtt. Éppen ezért az elméleti tisztázás, a pontosítás és új fogalmak bevezetése megkerülhetetlen feladatnak mutatkozik mindazok számára, akik az erdélyiség tradícióját – napjaink meghatározó társadalompolitikai és szellemi áramlatainak hatására – ébreszteni próbálják.

*

** Megjelent a kecskeméti Forrás 2000. szeptemberi számában*

A sürgető feladat teljesítését eszmetágító elemzések és viták segítik elő. Van mire hivatkozni, van kikre támaszkodni. Különösen örvendetes jelenség, hogy szűkebb pátriánkban színre lépett az a román értelmiségi csoport, amelynek tagjai – magyar szakemberekkel karöltve – erőfeszítéseiket éppen az említett problémakör tálalására összpontosítják. Elsősorban a marosvásárhelyi Pro Európa Liga kiadásában megjelenő *Altera* című folyóiratra gondolok. A színvonalas szemle több számát is (1998. 7., 8.; 1999. 9., 10., 11. sz.) a regionalizmus és a föderáció bemutatásának szentelte. Az újjászületett *Magyar Kisebbség* oldalain évek óta rendszeresen találkozhatunk a tájegységi s a kisebbségi mozgalmak összefüggéseinek a boncolgatásával. A *Korunk* immár hagyományossá vált súlypontos számokkal veszi ki részét a téma tudatosításából. A 2000. 1-es száma például az autonómia formáival foglalkozik. A *Hét* szerkesztői és munkatársai figyelmének az előterében a régiók kérdése markánsan jelen van. A kutató-értelmező munkát serkenti a magyarországi, szlovákiai és vajdasági szerzőkkel, folyóiratokkal (Regio, Pro Minoritate) kiépített együttműködés. A külvilág felé való nyitottság pedig a nemzetközi szakirodalom eredményeivel való lépéstartást biztosítja.

A gyarapodó, s az egyre mélyebbre hatoló bűvárkodások, közlemények száma a kérdéseggyüttes növekvő fontosságát, fokozódó aktualitását fejezi ki. A „divat” mögött kemény tények, szignifikáns alakulások húzódnak meg.

Itt van mindjárt a globalitás és regionalitás egyidejűségének, kölcsönhatásának a komplexuma. Napjainkban egyik sem vizsgálható a másik nélkül. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy például az európai integrációt egyszerre regionális és globális folyamatok munkálják. Ebben a megközelítésben földrészünk maga is régió a glóbuszon, s ugyanakkor kisebb-nagyobb entitások összessége. Európát változatlanul körülhatárolt nemzetállamok alkotják, ám az integráció menetében a limesek jelentősége csökken. A nagyobbodó egészen belül a részszuverenitások szerepe szüntelenül zsugorodik.

*

Kétségtelen, hogy a főként kontinensünk nyugati részében kibontakozott tájegységi szervezkedések – eredményeikkel együtt – hatékonyan ösztökélik a közép-kelet-európai regionális kezdeményezéseket. A tör-

ténelmileg évszázadokra visszanyúló földrajzi, társadalmi és kulturális képződmények önérvényesítő megmozdulásaiban gyakran heveny etnopolitikai mozgósítottságok feszülnek. 1960 és 1980 között e mozgalmak (baszk, katalán, breton, korzikai, skót, walesi stb.) virulenciája nőtt. Azok, akik támogatták, illetve képviselték őket, elsősorban az el nem ismeretség állapotából akartak kitörni. Akcióik – ezzel együtt – a hatalmon lévő többség beolvasztó politikája ellen irányultak. Nemegyszer az etnokulturális célokért való erőfeszítéseket szociális sérelmek, követelések is fűtötték. E kettős indíték következtében gyakran éles konfliktusok robbantak ki.

Az érdekellentétek mélyén – mint jeleztem – legtöbbször nyelvi aspirációkra bukkanhatunk. Bennük az önazonosság kinyilvánítása és védelme jelentkezett. A regionalista küzdelmek sikereihez ama körülmény is hozzájárult, hogy rendszerint más társadalmi megmozdulásokkal (ökológiai, feminista, diákakciók stb.) való szövetségben teljesedtek ki. És végül ne tévesszük szem elől, hogy a régiókhoz kötött identitás választása, vállalása, az ilyen jellegű egyértelmű önmeghatározás az otthonra találás, az oltalmazottság élményét nyújtja az elidegenedés mai globális világában.¹

A maastrichti egyezmény (1992) új szakaszt nyitott a nyugat-európai régiók fejlődésében. Új dimenziókkal gazdagította az európai szövetekezés és a regionális (etnikai) emancipáció ügyét. Az egyezmény megfogalmazói kifejezésre juttatták azt a felismerést is, hogy a különféle (regionális) művelődések nagy értéket képviselnek nemcsak hordozóik, hanem egész Európa szempontjából. Noha a regionalizáció folyamatában még sok a bizonytalanság, noha nagyok az eltérések, az integrációt egyelőre a nemzetállamok képviselik. A Régiók Bizottságának felállítással Maastricht erőteljesen sarkallta szubszidiaritás elvének gyakorlati alkalmazását is. Hatványozottan érvényt szerzett tehát annak az igyekezetnek, hogy a döntéseket minél közelebb vigyék az emberekhez. Lépést tett abba az irányba, hogy a régióknak is beleszólása legyen az őket érintő összeurópai opciók kidolgozásába. A maastrichti egyezmény az intézményesített partneri viszonyok meghonosításával sokat tett mind kontinentális és nemzeti, mind tájegységi szinten.

A regionalizmus, illetve a regionalizáció (a kettő ugyanis nem azonos, de egymással összefüggő; míg az előbbi alulról kibontakozó kezdeményezés, az utóbbi felülről kiinduló, adminisztratív jellegű lépés) nem pusztán nyugati modellek vonzásában történik. Vannak honi előzményei is. Kritikai számbavételüket nélkülözhetetlennek kell minősítenünk. Ez a múltidézés a régi illúziókból s a régi mulasztásokból adódó tanulságok levonását és a mai próbálkozások legitimálását szolgálhatja.

Ha a régió a központi hatalmakról némiképp levált, bizonyos hatáskörrel rendelkező nyelvi, széles értelemben vett kulturális, gazdasági, természeti sajátosságokat egy adott területen rögzítő konstellációt értünk (P. Glebel), amely valaminő identitástudatot is kialakított magának, akkor erdélyi viszonylatban változatos múltbeli elgondolásokkal, kísérletekkel találkozhatunk. Jellemző továbbá, hogy – eltérő történelmi pillanatokban, szakaszokban – a kezdeményezések hol magyar, hol román oldalon (szász részről kevésbé) jelentkeztek. Közös regionális azonosságtudatot kifejező elképzelések azonban ritkán fordultak elő. Az erdélyi regionális entitás – különböző autonómiákhoz és föderációs tervekhez kötött – jövőképe többnyire válságtermék volt.

Visszapillantó leltárunk természetesen nem lehet teljes. A felidézett előzmények inkább csak példaértékűek. Az 1848-as unió és az 1867-es kiegyezés alapján Magyarországgal újraegyesített Erdélyben továbbélt, és – különböző decentralizációs javaslatok közvetítésével – politikai motivációként is hatott a történelmi tartomány öngazgatásának a tradíciója. A különállás követelménye azonban ebben az időben elsősorban a román nemzeti mozgalom számára vált irányadóvá. Az akkoriban kialakuló – modern értelemben vett – román politikai pártok megnyilatkozásaiban (például a Pronunciamentul de la Blaj elnevezésű dokumentumban, 1868) tiltakozik Erdélynek Magyarországgal való egyesítése ellen. A román elit számos tagja változatlanul a „bécsi utat” vélte járhatónak, s a császári udvar támogatásával remélte céljait elérni. Az egységes nemzeti párt 1881-ben megtartott szebeni kongresszusán elfogadott program – többek között – Erdély autonómiájának visszaszerzését szorgalmazta. Főként ettől várta a románságot sújtó „sérelemi többletek” (Jászi Oszkár) kiküszöbölését. A Habsburg-házhoz fűződő – illuzórikusnak bizonyult – várakozások sajátos megnyilvánulása volt a Ferenc Ferdinánd köréhez közelálló Aurel C. Popovicinak a *Die*

Vereinigten Staaten von Grossössterreich című könyvében (1906) kifejtett terve, amely Ausztria föderalizálását javasolta.

Az első világháború vége, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésének traumatizáló folyamata az erdélyi magyarság haladó értelmiségi csoportjait is fogékonyabbá tette minden olyan felfogás iránt, amely – az autonómia valaminő formája révén – nemcsak magyar szempontból ígért kedvezőbb alternatívát, hanem a nemzetiségekkel való kiegyezés/megbékélés távlatát is kibontotta. Ilyen koncepciót kívánt Jászi Oszkárnak egy „Keleti Svájcot”, Erdély kantonális átszervezését előirányzó tervezete is.²

A szép plánumból – mint tudjuk – nem lett semmi. Maniúék már az aradi tárgyalásokon a magyar delegáció értésére adták, hogy számukra csak egyetlen megoldás létezik: a román királysággal való egyesülés. Igaz, a gyulafehérvári egyesülési határozatok kimondják, hogy mind-egyik „népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához, saját anyanyelvére, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által”. Igaz az is, hogy a párizsi szerződések 14. szakaszának rendelkezése szerint: „Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek a román állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen.” Mindez azonban írott malaszt maradt. (A székely kulturális önkormányzat a 30-as évek elején is még távoli kisebbségpolitikai célnak számított.)

Trianon után közvetlenül dilettáns tervek születtek (Székely Köztársaság, Kalotaszegi Respublika, Bánsági Köztársaság), amelyeknek szerzői kapaszkodókat szerettek volna találni a megbolydult világban. Egészen más súlycsoportba tartoznak a Kiáltó Szó társszerzőinek, Paál Árpádnak és Zágoni Istvánnak a pragmatikus javaslatai. Kós Károly „nemzeti autonómiát” igénylő koncepcióját a gyakorlatiasság jegyében alkalmazva, Paál és Zágoni a magyar kultúra és nemzeti szervezkedés szabadságát – a területi öngazgatás s a nemzeti kataszter révén – szerette volna biztosítani.

Ezekben az években még a román nemzeti párt korifeusai is meg akartak valamit őrizni a régi Erdélyből. Eleinte védekezni próbáltak a Brătianu-féle liberális párt balkáni stílusú gyarmatosításával szemben. Iuliu Maniu és Alexandru Vaida Voievod kiadta a jelszót: „Erdély az erdélyieknek.” Ellenállásuk azonban tiszavirág-életűnek bizonyult. A szebeni Kormányzó Tanács megszűnésével a regáti hatalomközponto-

sítás már nem ismert semmilyen önkorlátozást. Ráadásul ez a tendencia az 1923-as alkotmányban maradéktalan szentesítésre talál. Ilyen körülmények között Jászi Oszkár újabb erőfeszítései, hogy az utódállamokkal valamilyen dunai kulturális együttműködést hozzon létre, kudarcra voltak ítélve. Ugyanígy fiasco várt Gyárfás Elemérnek Maniuhoz intézett memorandumába (1919) foglalt „kibontakozási tervéhez”. Gyárfás az „erdélyi három nemzet unióját” kezdeményezte.³ Mostoha sorsa volt Müller Hermann szász jogász és publicista Erdély autonómiáját szorgalmazó elaborátumának is.⁴ Végül papíron maradt Romul Boilă román alkotmányjogász tanulmánya is (1931)⁵, amely a román államgépezet széles körű decentralizációjában jelöli meg a válságból kivezető utat.

*

Az erdélyiség politikai kudarcait némiképp kompenzálta – főként magyar vonatkozásban – az a sikertörténet, amelyet az irodalom területén mutathat fel. Az irodalmi-művészeti teljesítmények (minden vitatható vetületükkel együtt) az itteni regionalizmus termékenyítő jellegét bizonyították. Persze, a transzszilván irodalmi virágzás nem volt azonosítható a három erdélyi nép és művelődés – kölcsönhatásokat közvetítő – szövetkezésével. Az ilyen értelemben vett erdélyi regionális irodalom nem született meg. A helikoni irodalom viszont, amely őrizte, továbbélte a történelmi tartomány sajátos tradícióit, s ugyanakkor beilleszkedett az európai regionális irodalmak korabeli fellendülésébe, színrelépésének első pillanatától kezdve szembefordult a faji, a helyi „rögvalóságokból” eredeztetett mítoszokkal. Nem az elszigetelődés, a bezárkózás, hanem a nyitottság, az európai értékek iránti nagyfokú fogékonyság jellemezte. Ezt az orientációt méltatta és támogatta Babits Mihály is, aki *Európaiság és regionalizmus*⁶ című írásában a hagyományos európai kultúrértékek követésében jelölte meg a kisebbségi irodalmak útját. Babits azt várta, azt sürgette a kis irodalmaktól, hogy olyasmit fejessen ki, amire a nagyobbak alkalmatlanok vagy képtelenek. Ez a teljesítmény legitimálná létüket. Jövőjüket is szavatolná.

A regionalizmus jegyében startoló és kifejlődő erdélyi magyar irodalom történéseit, a transzszilvanizmus régi/új bírálóit behatóan foglalkoztatja az egyetemes magyar művelődés, az összmagyar irodalom és a kisebbségi kultúrák-irodalmak viszonya. E kapcsolat minősítésének nemzetontológiai, a kisebbségi létet lényegileg érintő jelentése van.

Jellemző ebből a szempontból, hogy a toleranciát és bizonyos szabad-
elvűséget átörökítő hagyományra építkező, ám egy történelmi katakliz-
ma következtében „önállósodó” erdélyi irodalmat rögtön az elején
szakadárság miatt ítélték el. Ravasz László 1928-ban az „irodalmi skiz-
ma” bűnében marasztalta el a transzszilvanista írókat. Az Erdélyből
áttelepült református püspök vádja heves polémiát váltott ki. Ennek
során a helikonista írók krémje egyöntetűen hitet tett amellett, hogy az
erdélyi irodalom a magyar nemzeti literatúra szerves, elidegeníthetetlen
részét alkotja. Krédójukban ama meggyőződésüknek is hangot adtak,
hogy a kisebbségi élet nyomása alatt létrehozott értékek az összmagyar-
ság életét és mentalitását gyarapíthatják.

Ennek a „visszacsatolásnak” van azonban egy másik „olvasata”, egy
másik vetülete is. Láng Gusztáv – aki sok szkepszissel viszonyul a
transzszilvanizmushoz és értékrendjéhez – arra figyelmeztet, hogy „az
erdélyi magyar író minél kevésbé képes azonosulni azzal az államrend-
del, amelyben polgárként él, annál inkább kötődik – nemcsak nyelvében,
írói-költői technikájában, hanem egész világképében – a nemzeti ha-
gyományokhoz, mert a nemzetiségi elnyomás, a kisebbségre nehezedő
diszkrimináció ellen csak így tud tiltakozni. (. . .) minél nagyobb disz-
kriminatív nyomás nehezedik egy kisebbségre, annál erőteljesebben érzi
a többségi nemzethez képest más voltát, annál tudatosabban keresi
ennek a másfajta identitásnak a kinyilvánítási lehetőségét. Azaz *nem-
zettudata* az »anyanemzettel« kapcsolja össze elsősorban.”⁷

A *Kivándorló irodalom* szerzőjének a radikalizmusában sok igazság
rejlik. Kérdés viszont, mennyire elviselhető tartósan a tételéből követ-
kező szkizofrenikus létállapot és tudat? Hová vezethetnek ezek egy
lappangó vagy nyílt etnikumközi konfliktusokkal megterhelt közegben?

Régióink népesedési és geopolitikai valóságához közelebb állónak
érzem Pomogáts Bélának az erdélyi magyar kultúra hármas kötődésről
szóló nézetét. Pomogáts, aki könyvet írt a transzszilvanizmusról, és több
írásában foglalkozott a nemzeti és a regionális irodalmak viszonyával,
úgy látja, hogy minden kisebbséget többféle kötődés határoz meg. Alap-
vető természetesen az anyanemzethez való viszony, hisz ahhoz tartozik,
de nem kevésbé fontosak a léte kereteit jelentő országhoz, annak
többségi nemzetéhez, s az ott élő más népekhez való kapcsolatai. Végül
– hívja fel a figyelmet Pomogáts – nem szabad megfeledkeznünk *e
népcsoportnak önmagához, történelméhez, kialakult hagyományaihoz,*

egyszóval saját identitásához való ragaszkodásáról. Az önazonosság megőrzéséhez, s a jövő fejlődéséhez mindhárom vonatkozási rendszerre szükség van. „Jó példáját adja – írja Pomogáts – e hármas rendszerben érvényesülő meghatározottságnak az erdélyi (romániai) magyar kultúra, amely természetesen nem tudja kivonni magát a romániai társadalomban érvényesülő folyamatok hatása alól, híven őrzi a magyar nemzeti kultúra egységének tudatát, ugyanakkor erős elkötelezettséggel és tudatossággal kötődik az erdélyi magyarság hagyományaihoz és szellemi értékeihez.”⁸

Szervesen kiegészíti ezt a koncepciót Pomogátsnak a „magyar irodalom policentrikus modelljét” kifejítő elmélete. Szerzőnk úgy látja, hogy ez a szellemi képződmény eltér az ismert többközpontú kultúráktól (francia, kanadai-francia, angol, kanadai-angol stb.). A magyar irodalom központúsága abból származik, hogy az utódállamokban jelentős magyar kisebbségek élnek, szerte a világban pedig számottevő emigrációs csoportok alakultak ki. Ezek – önmagukat is oltalmazva – megteremtették a maguk literatúráját.

Ilyenformán a különböző művelődési-irodalmi regionalizmusok a maguk változatosságában egyszerre fejezik ki a kisebb-nagyobb magyar diaszpórákat s az egységes nemzeti művelődés életterejét.

*

Kuncz Aladár, aki – túlzás nélkül – meg is személyesítette a magyar kultúra egységét, s az erdélyi regionális irodalom európai elkötelezettségét, *Erdélyben egy virtuális Közép-Európát látott.* Szemléletére utalva, az erdélyiség mai, regionalista fogantatású ébresztése a közép-európai problematika körüli eszmecsere kéfelevenítését is kívánja.

A nyolcvanas évek közepén, amikor Milan Kundera megjelentette nagy visszhangot kiváltó esszéjét⁹, a régiót sújtó szerencsétlenség lényegét abban jelölte meg, hogy országai eltűntek Nyugat térképeiről. A jeles cseh író Európa e részének a szovjet birodalomba való beolvasztása, *identitásának elrablása* ellen tilakozott. Protestáló hangjába a szemrehányás, a felelősségre vonás akcentusai keveredtek, hiszen úgy látta, hogy a tragédiát kiváltó ok nem csupán Oroszországban keresendő. Kundera Európát is elmarasztalta, mert a valamikor szervesen kultúrkörébe tartozó népeket és államaikat sorsukra hagyta.

Milan Kundera írása nem hajdanvolt – nyugati fogantatású – művelődések nekrológja kívánt lenni. Ő nem valaminő megrendítő rekviemet

akart nyilvánosságra hozni, hanem – szándékai szerint – szellemi-erkölcsi emancipációra, a régióazonosság visszahódítására buzdított. Mondhatni, szellemi szabadságharca ösztönzött, s ez az inkább rejtett, mint explicit módon megfogalmazott felhívás főként térségünk másként gondolkodó értelmiségiei között talált kedvező fogadtatásra. Persze, a polémia sem maradt, nem is maradhatott el. A Kunderával vitába szállók azonban nem csupán a nézeteit többé-kevésbé határozottan elutasítók köréből kerültek ki. Szenvedélyes pró és kontra érveket váltottak ki azok a kérdések, amelyek a régió határait, jellegére és jövőjére vonatkoztak.

Mit jelentett, mit jelenthetett akkor a közép-európai gondolat? Hívei nosztalgákat követtek, avagy utópiákat kergettek? Történelmileg kialakult társadalomgazdasági és politikai struktúrákat fejez ki ez a fogalom, vagy pusztán irodalmi-művészi, építészeti stílust, ízlést-e, egy végérvényesen letűnt kor bizonyos rétegeinek életérzését idézi-e fel?

Noha e kérdések napjainkig sem találtak egyértelmű válaszokra, maga, az őket kiváltó helyzet már nem létezik. A szovjet birodalom összeomlott, a közép-keleti országok elindultak a demokratikus átalakulás, a jogállam építése útján. Az európai integráció részeivé szeretnének válni. A tragédia, sőt, a tragédiák mégsem tűntek el. Sok – a Kundera-féle esszé táplálta – várakozás ugyanis illúzióknak bizonyult, s a kiábrándulás, a csalódás ezen a téren is lehangolóan, demoralizálóan érvényesül.

Temessük-e el végérvényesen Közép-Európa eszméjét? Soroljuk-e be a többi levitézlett utópia közé, vagy – az eddigi kudarcok ellenére – mint jövős alternatívához, továbbra is ragaszkodjunk hozzá? Talán bizonyos vonatkozásban revízióra, korszerűsítésre szorul?

A régi – többnyire válasz nélkül maradt – kérdésekhez tehát újabbak kerültek, s a most bekövetkezett tragédiák szintén megoldást követelnek. A jövő felé mutató katarziszokat igényelnek.

*

Bármennyire is sürgetőek ezek a feladatok, a kiütkeresésben vissza kell térnünk Kundera és társai koncepciójához. Vissza kell kanyarodnunk az egyébként tovább gyűrűző vitákhoz.

A The New York Review of Books szerzőjének víziójában földrészünk nyugati és keleti része között található ama középső térség, amely

kulturálisan a Nyugathoz tartozott, ám politikai szempontból a Kelet bekebelezte. E felosztást megalapozó ismérvek között a közművelődést megkülönböztetett fontosságú hely illette meg. Közép-Európa – Kundera szerint – mindenekelőtt a kultúra s a sors közösségében rejlik, s amikor a szovjet totalitarizmus elleni magyar, lengyel és csehszlovák felkeléseket méltatta, a bennük munkáló közösségi, kulturális emlékezés hatékonyságát emelte ki. Közép-Európát a hozzá képest teljesen más, tőle idegen orosz civilizációtól óriási távolság választja el. Míg az előbbit a legkisebb területen elérhető legnagyobb változatosság jellemzi, az utóbbi a legkiterjedtebb helyen megvalósítható legkisebb eltérésre, valójában a minél következetesebb uniformizálásra törekszik. Közép-Európát állandóan változó határok között, közös sorsban osztozó nemzetek lakják, amelyek ugyanakkor a túlélésért küzdenek, s eközben egymással is szüntelenül konfliktusokba keverednek. Hányatott, nemegyszer tragikus történelmi múltjuk, az elmaradottság okozta hátrányok ellenére, ezek a népek – főként a múlt századfordulón – virágzó kultúrákat hoztak létre, s ezeket – minden súrlódás, minden ütközés ellenére – számos azonos emlék, probléma és hagyomány táplálta. A gótika és a barokk limesei egybeesnek a Közép-Európa határaival, ám kereteik között a legmodernebb eszmei-művészi újítások is honosokká váltak. A Nyugat – állapította meg Kundera – leírta e köztes országokat, ám a Keletnek átengedett zóna sorsában – cseppben a tenger – egész Európa sorsa sejlik fel.

E fejtegetések mai felidézése érthetővé teszi számunkra, miért bizonyult – mint már jeleztük – a térség értelmisége befogadásukra oly fogékonynak. Milan Kundera, Václav Havel, Adam Michnik, Konrád György és mások Közép-Európája jellegzetesen értelmiségi aspirációkat tolmácsolt. A gondolat s a kritika szabadságának, az egyéni-közösségi autonómiáknak a vágya, a nemzeti hagyományokhoz és az önazonosságához való ragaszkodás, a hatalom állította tabuk, a különböző cenzúrák eltávolításának a motivációja feszült bennük. Ezért ítélnéljük találonak Konrád György felfogását, aki Közép-Európa újrafelfedezését kiváltképp értelmiségi gondolatként és akcióként értékelte. Ebben az uralkodó ideológiával szembeszegülő kulturális vállalkozásban olyan kihívásra ismert, amely – szűk érdekeken, napi politikai ambíciókon felülemelkedve – hivatalos tételeket, szentesített sémákat tett kérdéssé. Képviselőit döntően erkölcsi motivációk, például az igazságban

való élés vágya (Havel) hajtotta. Sajátos felelősségtudat ösztökélte őket. Tetteikben és érveikben a civil társadalom önszervező szárnypróbálgatásai nyertek eszmei kifejezést. Kezdeményezéseik az emberjogi szervezkedésekhez kapcsolódtak, de csak ritkán szövetkeztek azokkal, akik a rendszert belülről igyekeztek megreformálni.

*

Létezik-e Közép-Európa? – tette fel a kérdést Timothy Garton Ash.¹⁰ Kérdése némi bizonytalanságról árulkodik, de aggályait mások is osztották. A vita résztvevőinek egy része – Közép-Európáról szólva – a valóságként való tételezés s a képzelet világába történő kivetítés között ingadozott. Maga a kérdező Ash is kénytelen volt beismerni, hogy a feltámasztandó régió egyelőre csak eszmeként létezik. Mások mindekelőtt mint az önmagára találás, illetve a jövő felé mutató tájékozódás motívumát mutatták be. Természetesen, ebben a vonatkozásban is találkozhattunk a szintézist keresőkkel, akik szerint Közép-Európában egyidejűleg kell valóságot és ideológiai építkezést látnunk.

Nem kisebb bizonytalanságba ütköztünk ama kísérletek esetében, amelyek a – létező vagy imaginárius – tömb helyét és környezetét szerették volna körvonalazni. Szinte egyöntetű az a megállapítás, hogy Közép-Európa *átmeneti és viszonylagos jellegű*. Határait mindig is nehezen lehetett rögzíteni; gyakran változtak. Ezeket a határokat történelmi drámák, nagyhatalmi vetélkedések, erősödő vagy gyengülő kulturális befolyások és önmeghatározó velleitások rajzolták meg, illetve ugyanezek a tendenciák játszottak szerepet abban, hogy a századok során nemegyszer módosultak. (Talán most nyílt alkalom arra, hogy a térség helyét és sorsát ne kizárólag külső erőközpontok, hanem belső tényezők, aspirációk is meghatározzák. Nem csupán a belső és külső határok cserélődtek az idő sodrában, hanem – legalábbis úgy tűnik – az egész régió Nyugat és Kelet között mozog. Ady Endre, aki Párizs szerelmese és hazája sajátos jellegének, értékeinek védelmezője volt, Magyarországot „kompországoknak” minősítette, amely két part, Kelet és Nyugat között ingázik, de inkább Kelet felé tart. Nos, a költői hasonlattal élve, Közép-Európát „komprégióként” is jellemezhetnénk, mert – a két pólus szívó-taszító hatására – hol az egyikhez közeledett, hol a másiktól távolodott.)

A régió határainak és belső összetevőinek egyértelműbb megállapítását az a körülmény is bonyolítja, hogy – amint arra számos szerző rámutat – Közép-Európában a többszörös és egymással bonyolult kapcsolatban, kölcsönhatásban lévő sokszínűség elemei uralkodnak. Etnikumok, nemzetek, vallások, nyelvek és művelődések érintkeznek/ütköznek itt egymással, s a központtól távolító, valamint a központhoz közelítő erők változó súlya és szerepe szintén az illékony heterogenitás fokozásához járult hozzá.

A „halmozott és egybefonódott pluralitások” (Hanák Péter) okozta nehézségek, a régiót jellemző elemzésekben oly sűrűn tetten érhető elfogultságok azonban nem jelentik azt, hogy a vitát kiváltó/tápláló munkákban és magában az eszmecserében ne lett volna, de lenne jelen a tárgyilagos vizsgálódás. Közép-Európa eszméje nem pusztán a nosztalgia és a vágyak forrásvidékéről merít. Nem egyedül költői-írói víziók, nem csak elit főknob tervei táplálják. A tudományos kutatás éppúgy bábáskodott a világra jötténél, mint az a merészen anticipáló politikai gondolkodás, amely a történelem- és kultúrfilozófiával, valamint a jövőkutatással rokon.

Ami a tudományos vizsgálódást illeti, a történelemtudomány különböző ágait kétségtelenül privilegizált hely illeti meg, ám a geopolitika és a gazdaságtan eredményeiről sem szabad lemondani. De azt is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy nincs olyan vegytiszta szakmai búvárkodás, amely bizonyos politikai preferenciáktól teljesen mentes lenne. Kétségtelen, az utóbbiak hatása nyomon követhető a tekintetben is, hogy egyik vagy másik szerző kétrégiós, illetve három régiós koncepció mellett teszi le a garast. Míg az utóbbi képviselői – különböző indítékokból – nem akarnak a Kelettől teljesen elszakadni, az előbbi megszólaltatói a kizárólagos nyugati orientációt szorgalmazzák. Az egyik vagy másik felfogás melletti opciót – a felsorolt készletek mellett – még olyan helyzetek is befolyásolják, mint például a Romániához tartozó Erdélyé, amely múltja, számos hagyománya révén a Nyugathoz kötődik.

Az életből tragikus módon távozott magyar történész, Szűcs Jenő nemzetközileg is elismert munkájának¹¹ már a címe is jelzi, hogy a három régiós felfogást képviseli. A tanulmány eredetileg – a szamizdatként megjelentetett – Bibó-émlékkönyv részére készült, a legális kiadás évszáma (1983) pedig azt bizonyítja, hogy Európa régióinak, illetve Magyarországnak, a magyarság európai helyzetének a problémája Milan

Kundera esszéjének nyilvánosságra kerülése előtt is mélyen foglalkoztatta a magyar értelmiségi elitet. A kérdéskör feszegetésének egyébként nagy magyar hagyománya van, a Szűcs-féle vizsgálódás közvetlenül Bibó István gondolatvilágából inspirálódik. Ezt a körülményt a francia kiadás¹² előszavának a szerzője, Fernand Braudel is kiemeli. Braudel rámutat arra, hogy Szűcs kutatásai és eredményei ama bibói felismerésre támaszkodnak, amely szerint a történelem eseményei, fejleményei mögött hosszú századok folyamán kialakult *szervezetek* húzódnak meg, s ezek a jelent is több vonatkozásban meghatározzák. A történelemben – Szűcs szerint – nemcsak szervezetek, hanem *modellek* is találhatóak. E képződmények belső összetétele változhat ugyan, érvényük viszont megmarad, s a struktúrákon át érezteti hatását.

E szemlélet optikájában vizsgálva Európa történelmileg kialakult szervezeteit, régióink számára Szűcs Jenő megfelelőbbnek találja a Közép-Kelet-Európa elnevezést. Nagy erudícióval vázolja fel mind a nyugati társadalomfejlődést (pl. a társadalom s az állam szétválasztása), e fejlődést kifejező intézményeket, fogalmakat (társadalmi szerződés, természetjog, népszuverenitás, a hatalmak elválasztása), mind a keleti alakulást. Az utóbbira – többek között – a jobbság prolóngálódása, valamint az lenne jellemző, hogy keretei között a társadalom „államosítása” ment végbe. A kelet-európai jellegű szervezetben – Bibó nyomán – a társadalmi viszonyok hosszú távú mozdulatlansága, újabb és újabb holtpontok, zsákutcák alakulása figyelhető meg. Közép-Kelet-Európa a kétféle szervezet között helyezkedik el, mégpedig úgy, hogy „a nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a kelet-európai közegben eleve a szervezet szinte minden ponton kitapintható módosulásával.”¹³ Figyelmet érdemel, mert a történelem reáliáihoz való igazodás tolmácsolja, hogy Szűcs hangsúlyozza: a két szélső modell közé eső régió nem egységes képződmény, hanem többféle variánst hozott létre.¹⁴

JEGYZETEK

¹ Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Bp., 1988, 129–140.

² Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiss*. München, 1993, 385.

³ Gyárfás Elemér: *Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei*. Magyar Kisebbség, 1998. 1.

⁴ Dr. Müller Hermann: *Erdély lehetséges jövője*. Magyar Kisebbség, 1998. 1.

⁵ Dr. Romul Boilă: *Tanulmány a területileg kiegészült román állam újjászervezéséről*. Magyar Kisebbség, 1998. 1.

-
- ⁶ Babits Mihály: *Európaiság és regionalizmus*. Erdélyi Helikon, 1930
- ⁷ Láng Gusztáv: *Egy önmeghatározás tanulságai*. In: Kivándorló irodalom. Kolozsvár, 1998, 37.
- ⁸ Pomogáts Béla: *Kisebbségek Európája*. In: Noé bárkája. Bp., 1991, 70–71; Régiók Európája. Uo., 79.
- ⁹ Milan Kundera: *The tragedy of Central Europe*. The New York Review of Books, 1984. apr. 26.
- ¹⁰ Timothy Garton Ash: *Létezik-e Közép-Európa? Századvég*, é. n., Bp. (külön szám), 87–104.
- ¹¹ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Bp., 1983.
- ¹² Szűcs Jenő: *Le trois Europes*. Paris, 1983
- ¹³ Szűcs Jenő: i. m. 67.
- ¹⁴ Uő uo. 94.

(Befejező része a következő számunkban)